

Abbosjon MIRZORAXIMOV,
Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti rektori
E-mail: rektor@mrdi.uz

DSc, professor I.Siddiqov taqrizi asosida

HISTORY OF PRINTED BOOK-MAKING TECHNIQUES, COMPONENT PARTS, ART DECORATIONS

Annotation

The article provides information about the technique of making lithographic books, the history of used ornaments.

Key words: lithography, manuscript, "rag paper", calligraphy, shirach, paper cut, chromolithography, chain, shamsi

ИСТОРИЯ ТЕХНИКИ ПЕЧАТНОГО КНИЖНОГО ИЗДЕЛИЯ, КОМПЛЕКТУЮЩИЕ ЧАСТИ, ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ УКРАШЕНИЯ

Аннотация

В статье представлены сведения о технике изготовления литографических книг, истории используемых орнаментов.

Ключевые слова: литография, рукопись, «тряпичная бумага», каллиграфия, ширах, вырезка из бумаги, хромолитография, цепочка, шамси.

TOSHBOSMA KITOBLARNI TAYYORLASH TEXNIKASI, TARKIBIY QISMLARI, BADIY BEZAKLARI TARIXI

Аннотация

Maqolada toshbosma kitoblarning tayyorlanish texnikasi, ishlatilgan bezaklar tarixi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: toshbosma, qo'lyozma, "latta qog'oz", xattotlik, shirach, qog'ozrez, xromolitografiya, zanjirak, shamsi

Kirish. Toshbosma kitob bosishning shunday turiki, bunda toshning sirti bosma forma bo'lib xizmat qilgan, matn yoki tasvir toshbosma toshiga quyuq toshbosma tushi yoki toshbosma qalami bilan tushirilgan. Rossiya toshbosma san'ati xususida tadqiqot olib borgan, P. Suvorovning ta'kidlashicha toshbosmagacha bo'lgan davrda hech bir kitob bosish usuli matn va suratni yuksak darajada tasvirlash imkoniga ega bo'lmagan. Boshqa kitob bosish usullaridan farqli ravishda toshbosma usuli oddiyligi, matn va suratlarini tez hosil qilishi, har qanday formaga olishning yuqoriligi, matnning tiniqligi, nashrining tezligi, tan narxining arzonligi va kam vaqt sarflanishi bilan ustunlikka ega bo'lgan.

Asosiy qism. Toshbosma usulda kitob bosish uchun ikki xil mashina mavjud bo'lib, bulardan biri qo'l stanogi bo'lsa, ikkinchisi avtomatik ravishda ishlaydigan tok yoki bug' mashinasi edi.

Texnologik jihatdan toshbosma quyidagi qismlarga bo'lingan; Toshbosma toshi.

Toshbosma tushi, toshbosma qalami.

Toshbosma rangi.

Tosh biriktiriladigan maxsus stol.

Toshbosma toshining asosiy qismini uglekislyy kalsiy-ohaktosh tashkil etadi. Bundan tashqari tosh tarkibida kam miqdorda boshqa moddalar mavjud. Tasvir yoki matn toshga tushirishda maxsus tayyorlangan qalamlardan foydalanilgan. Toshga kimyoviy eritma yordamida harflar o'yilib, so'ngra bo'yoq bilan qog'ozga bosilishi natijasida yozuvli sahifa hosil bo'lgan.

Toshbosma tushi va qalamini tayyorlash juda murakkab jarayon bo'lib, asosiy qismi moy va sovundan iborat bo'lgan. Uning tarkibi sovun, yog', qorakuya, mum, yelimning yuqori haroratdagi qorishmasidan tayyorlangan. Bunday qalam va tushlarda ishlash jarayonida tarkibida yog'li kislotalar va tuz singdirilgan toshning yuza qismida matn paydo qilishda foydalanilgan. Bu joylarda o'ziga yog'li bo'yoqni qabul qiladigan suvni qabul qilmaydigan plyonkalar hosil bo'lgan.

Toshbosma bo'yog'i quruq kukundan hamda birikadigan moddadan iborat bo'lgan. Matnda asosan qora rang ishlatilgan. Sarg'ish qizil ohorli rang asosan suratlarda ishlatilgan. Suratlarining boshqa joylari qo'lda bo'yali, qolgan joylari tabiiy ravishda oq bo'lgan.

Shuningdek, rangli nashr etadigan toshbosma ham mavjud edi. Bu toshbosma "xromolitografiya" deb atalgan. Bunday bosmaxonada nashrlarni 2-3 hattoki besh xil rangda chop etishgan. Jumladan, Samarqanddagi G.I. Demurov toshbosmasi rangli nashrlarni amalga oshira olgan. Toshbosmada kamchiliklar ham mavjud edi. Jumladan, matn va suratni birdaniga bosish imkonini bermas edi, ular alohida-alohida bosilar edi.

Bosmaxonalarda ko'proq fin qog'ozini ishlatilgan. Bu qog'oz unchalik sifatli bo'lmay, qo'qon qog'oziga qaraganda qalin, dag'al va ko'rinishidan ancha xunuk bo'lgan. Kitob sahifalariga albatta pushti yoki yashil, ko'kish yoki sarg'ish rangdagi qog'ozlar ishlatilgan. Oq qog'oz ishlatish hollari kamdan-kam uchragan. Ayrim hollarda bir necha rangdagi qog'ozlar bir-biriga monandlashtirilib qo'llanilgan.

Toshbosma kitoblar ham qo'lyozma kitoblar singari badiiy qo'lyozma san'atining ko'p yillik ajoyib an'analarini to'la-to'kis o'zida aks ettirgan. Eng yaxshi qo'lyozma kitoblarga xos bezaklar (naqsh, chiziqlar, suratlar, katak, ramkalar va h.) toshbosma kitoblarda ham keng rasm qilingan.

Toshbosma kitoblarda titul list deb ataladigan, muqovadan keyingi varaq qo'llanila boshlandi. Qo'lyozma kitoblarda bunday varaq yo'q edi. Kitob sahifalarini kataklarga bo'lish, atroflarini to'g'ri, ilon izi va egri chiziqlar bilan ajratib chiqish usullari qo'lyozma kitoblarda qo'llanib kelinganlaridan ancha farq qiladi. Toshbosma kitoblarda sahifalarning chetida qoldiriladigan joylar ancha kengroq olinadigan bo'ldi, tekst oralarida naqsh solish yoki surat uchun joy qoldirib ketish odat bo'lib qoldi. Ba'zan hech narsa solmasdan o'zicha ochiq qoldirilgan edi.

Muqovalarining formalari va bezagi jihatidan toshbosma kitoblar qo'lyozma kitoblardan diyarli farq qilmagan. Toshbosma kitoblarning muqovalari asosan qalin kartondan yasalar edi. Charm muqrvali kitoblar juda oz uchrar edi. Muqovalarning ishlash uslubi qo'lyozma kitoblarning yasash uslubidan aytarli farq qilmas edi.

Muqova yelimplash, sahifalarga bo'lib buklash, tikish, qirg'ish, zarhalla og'ir qo'l mehnati bilan bajarilgan.

Muqova bo'limi kengaytirilib, qog'oz va kartonlar uchun katta sklad qurildi. Chetdan to'rt bosma mashina, nusxa oluvchi mashina, qirquv, chiziqlovchi va muqovalsh bo'limlari uchun zarur bo'lgan zarhallavchi, qisqichlovchi va boshva poligraf uskunalarini keltirilgan.

Qator Sharq musulmon davlatlarida o'rta asrlarda ilm-fan, madaniyatning taraqqiyoti bilan bog'liq holda kitobat san'ati, jumladan muqovasozlik sohasida ham yangidan yangi yutuqlarga erishildi. Muqovasozlik qadimiy soha bo'lib, uning yuzaga kelishi yozuv va qog'ozning ixtiro qilinishi bilan bog'liq. Bizgacha yetib kelgan qadimiy muqovalardan biri IX-X asrlarga oid bo'lib, Misrda yasalgan. Ushbu katta hajmdagi Qur'oni karimning muqovasi livan kedr daraxtidan qilingan, fil suyagi va har xil daraxt parchalari qadab naqshlangan. Bunday jildi yog'ochdan qilingan muqovalar juda kam uchraydi.

Daslab muqovalar oddiy bosma geometrik naqshlar bilan bezatilgan bo'lsa, keyinchalik muqova jildining ustki qismiga o'simliksimon naqshlar bilan uyg'unlashtirilgan geometrik shakllar va zarhall bosma naqshlar tushiriladigan, ichki qismiga esa charmdan kesib

tayyorlangan jimjimador naqshli kesma yopishtiriladigan bo'ldi. Arablari bilan O'rta Osiyoda kirib kelgan kitob muqovalarni bezatishdagi bunday uslub o'zida ayrim mahalliy ta'sirlarni aks ettirsa-da, XV asrgacha ushbu ko'rinishni deyarli saqlab qoldi.

Faqatgina temuriylar davriga kelib, muqovalarning bezatilishida yangi uslublar paydo bo'ldi. Bunda XIV–XV asrlarda kitobat san'ati o'ta qadrlangan Samarqand va Hirotda ijod etgan ustalar muhim rol o'ynadi. O'z saroylarida boy kutubxonalar tashkil qilgan temuriy hukmdorlar u yerda turli o'lkalardan taklif qilgan kitobat san'ati ustalarini ham jamlaganlar. Amir Temur davrida Samarqandga Suriya va Misrdan muqovasoz ustalar olib kelingan, Shohrux davrida Hirotda, saroy kutubxonasida, muqovazozlik ishining rivojida muhim rol o'ynagan ustalar ishlagan, Boysunqur mirzo davrida Tabrizdan kitobat san'ati ustalar taklif qilingan.

Sharq qo'lyozma kitoblari uchun namuna vazifasini o'tagan arab kitoblarining muqovasi asosan yumshoq charm, papirus yoki qog'ozni presslab hosil qilingan kartondan bo'lgan. O'rta asr arab muqovazozligi mustaqil soha sifatida hunarmandchilikda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Yevropa kitob muqovalari ham arab muqovazozligi texnologiyasi asosida yaratilgan.

Qo'lyozma kitob muqovalari yaxshi sifatli hunarmandchilik mahsuloti ekanligi bilan birga yuksak didli badiiy san'at namunasi hamdir. Musulmon muqovalarining o'ziga xos bir jihati muqova chap jildining qopqoq sifatida davom etishidir. Qopqoq kitobning qalinligi bilan mos keluvchi to'g'ri to'rtburchakli va muqovaning o'ng jildini ustiga o'tgan besh burchakli ikki qismdan tashkil topgan. Muqovaning ikki jildi va klanning atrofiga chiziqli hoshiyalar chizilgan: chiziqning soni va ular orasidagi masofa turli xil bo'lgan. Ancha murakkab bo'lgan hoshiyalar bosma naqshli chiziqlardan iborat bo'lgan; ba'zan bunday bosma naqshli chiziq bilan ikkinchi va uchinchi marta aylantirib chiqilgan. Jildning hoshiya bilan chegaralangan qism to'liq turli geometrik figuralar bilan bezatilgan yoki faqat uning o'rtasiga va burchaklariga bezak berilgan. Muqovaga bezak berishdagi mahorat shakllarni ajratib ko'rsatish, har bir detalni alohida tasvirlash va simmetrik joylashtirish, jildning kerakli joylariga jimjimalar, nuqtalar, bosma naqshli bezaklar berishda namoyon bo'lgan. Muqovazozlar o'z ishlari bilan haqiqiy san'at asari yaratganlar.

Muqova jildining markazi aylana, bodomsimon va yulduz shaklidagi bezaklar bilan bezatilgan; bodomsimon shakl ancha keyin ishlatila boshlangan bo'lsa-da, keng qo'llanilgan. Arab-musulmon madaniyatning ta'sirini YevropaUyg'onish davri muqovalarining namunasi bo'lgan bodomsimon markaziy bezakli muqovalarda ko'rish mumkin. Bodomsimon shakl nafis chirmashgan naqsh bilan to'ldirilgan, cheti kamdan kam ma'lum bir chiziq bilan aylantirib chegaralangan, odatda uning chegaralari bodomsimon ko'rinishni hosil qilgan shakllardan hosil qilingan. Markaziy bezaklar uchun yulduz, romb kvadrat va boshqa shakllar uncha ko'p ishlatilmagan. Charm muqovalarning naqshli bezaklari qo'lyozmani yotqizib saqlaganda bezaklari o'chib ketmasligi uchun botiq qilib tushirilgan, bosma naqshning balandligi hoshiya balandligidan past bo'lgan. Muqovaning naqshli bezaklari jadval (yo'l-yo'l tasvirli bosma naqsh), zanjirak ("kurtaksim" (buyraksim) bosma naqshli), o'rtadagi oval naqsh – shamsi (quyosh) deb atalgan.

Muqovaning ichki qismiga odatda qog'oz yelimlangan, ba'zan charm ham ishlatilgan.

Muqovazozlikda XIV asrdan ishlatila boshlangan charmdan kesib tayyorlangan o'simliksimon ko'rinishdagi nafis naqshli bezak XV asrda o'zining mukammal ko'rinishiga ega bo'ldi va muqovaning ichki tomonini bezatishda keng qo'llanilgan; u rangli qog'ozning ustiga yopishtirilganda juda chiroyli ko'rinish hosil qilgan.

Muqovazozlik san'ati XVI–XVII asrlarda ayniqsa rivojlandi; bu davrda yaratilgan muqovalar tasviriy bezaklarning ko'pligi va rang-barangligi bilan ajralib turadi. XVI asr boshlarigacha ularni tayyorlash uchun faqat charmdan foydalanilgan bo'lsa, asr o'rtalariga kelib laklangan karton muqovalar urf bo'la boshlaydi. Laklangan muqovalarning jildi yelim va ganch aralashmasi bilan qoplangan pape-mashedan bo'lgan; shuning uchun unga istalgan tasvirni turli xil bo'yoqlarda chizish mumkin bo'lgan. O'rta Osiyo laklangan muqovalarining fors muqovalaridan farqli tomoni shundaki, unda hech qachon jonli mavjudod – hayvon, qush tasvirlanmagan. Muqova uchun kartonlar odatda yozuv qog'ozini qo'shib yelimlash orqali yasalgan. Yelimlab tayyorlangan karton mag'zi-yi soxta deyilgan. Karton muqovaning boshqa bir turi mag'zi-yi rixta deyilgan, ya'ni quyma karton. Bunday karton kitob muqovalarini bo'lingandan so'ng kesilgan qog'oz qiyiqlaridan tayyorlangan.

XVII–XVIII asrlarga kelib O'rta Osiyo muqovalari o'zining original ko'rinishiga ega bo'ldi, Sharq boshqa hududlarida bunday muqovalarni uchratish mumkin bo'lmagan. Bunday o'ziga xoslik avvalo jildi alohida, yon tomoni alohida charmdan qilingan – yarimcharm muqovaning keng tarqalishi bilan izohlanadi. Bunday muqovaning yon tomoni qizil va yashil rangda, jild qismi esa malla, qizilga xos ranglar va yashil rangda bo'lib, naqshli tamg'a tushirilgan. Muqovaning yon tomoni ishlov berilgan eshak terisidan qilingan, bunday teri saura yoki savra deb atalgan. Muqova yon tomonining yuqorisi va pasti kichkina qiyimcha bilan tugilgan, undan ushlab kitobni javondan olish oson bo'lgan. Xiva xonligida o'ziga xos qora rangdagi muqovalar keng tarqalgan.

XVIII asrdan boshlab O'rta Osiyoda tayyorlangan muqovalardagi "lola" naqsh orasiga usta nomi va yaratilish tarixi bitilgan. Bunday muhr muqovaning old va orqa jildiga ikki martadan past va yuqori qismiga tushirilgan, ularning o'rtasiga o'simliksimon naqshlardan hosil qilingan turunj tushirilgan. Ismli muhrlar naqshli muhr bilan bir xil masofada joylashmagan.

XVIII asrda hech qanday bezagi bo'lmagan butun charmdan qilingan malla muqovalar ham uchraydi. Bu davrda yarim charm muqovalar keng tarqalgan bo'lsa-da, laklangan muqovalar ham uchraydi. XIX asrga kelib O'rta Osiyo muqovalari oldingilaridan ancha farq qiladi. Hatto bu asrning birinchi va ikkinchi yarmida yaratilgan muqovalarda ham farqni ko'rish mumkin: ancha arzon bo'lgan yarim charm muqovalar juda keng tarqaladi; sariq rangli charm muqovalar paydo bo'ladi; muqovani bezatishda hoshiyalar keng qo'llanilgan; qizil muqovaga yashil rangdagi, qora rangdagi muqovaga zarhal, sariq rangdagi muqovaga esa qizil muhr tushiriladigan bo'ldi.

Bu davrda laklangan muqovalar faqat Qo'qon va Xivada qilingan. Xivada yon tarafi qora charmdan bo'lgan laklangan muqovalar keng tarqalgan. XIX asrning ikkinchi yarmida qo'qonliklar eng yaxshi muqovazozlar hisoblangan.

XIX asr oxiri XX boshlariga kelib qo'lda qilingan muqovalar o'rni asta-sekin fabrika muqovalari egallay boshladi.

ADABIYOTLAR

1. Якубовский Ю.О. Переплетное ремесло у туземцев Самарканда // Справочная книжка Самаркандской области на 1896 г. 1896 г., вып. IV
2. Чавров Г.Н. К изучению Среднеазиатского книжного переплета. Народы Азии и Африки. 1964. №2
3. Хамид Сулейман. Проблемы изучения художественной рукописи и искусства каллиграфии эпохи тимуридов. Тезисы доклады. Самарканд-Ташкент. 1969.
4. Казиев А. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII–XVII веков. -М.: Книга. 1977.
5. Исмаилова Э. Искусство оформления среднеазиатской рукописной книги XVIII–XIX вв. -Т.: Фан. 1982.